
**Стара српска књижевност
у 24 књиге**

**Уређивачки
одбор**

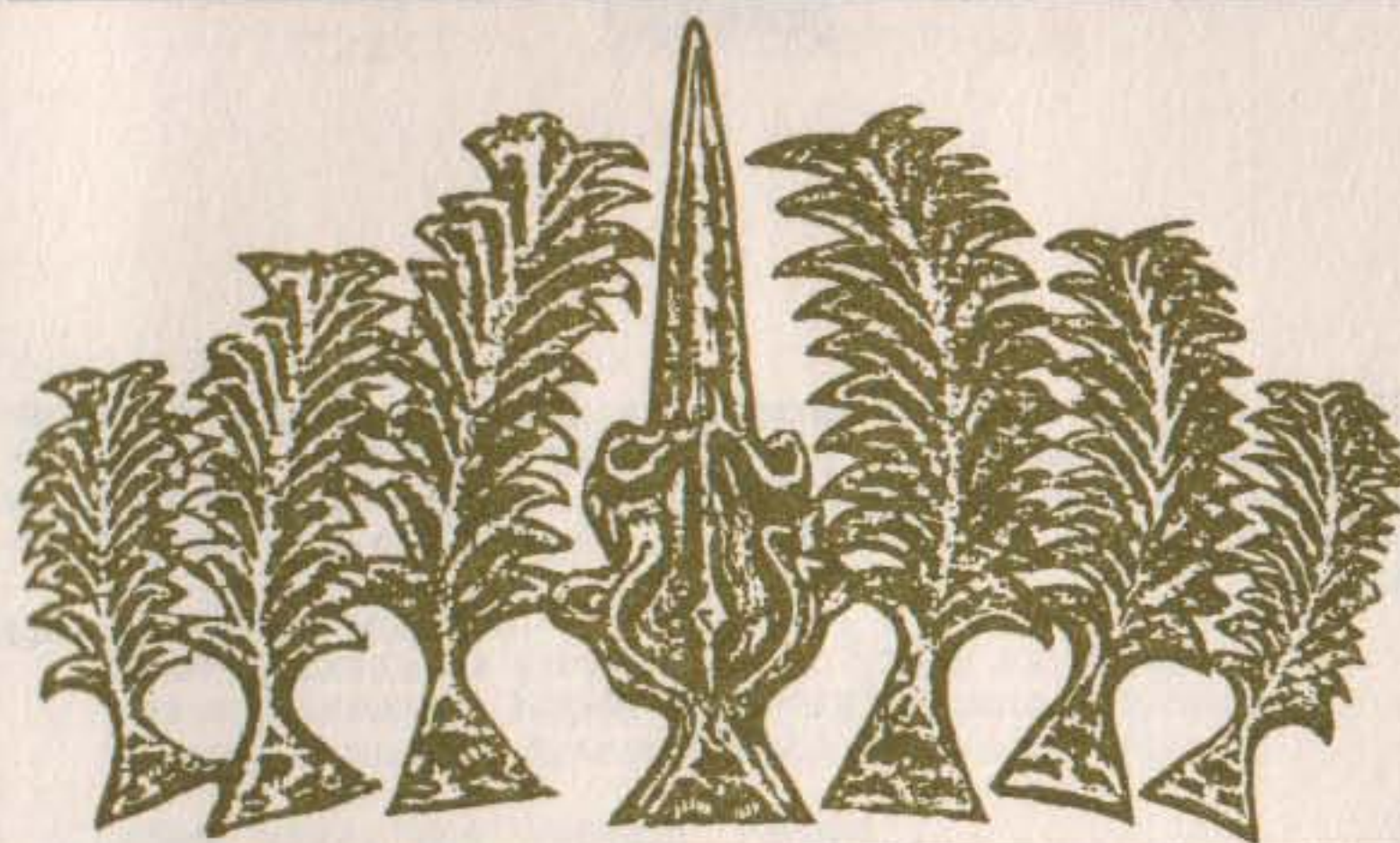
Димитрије Богдановић (1930—1986)

**Ирена Грицкат
Милорад Бурић
Радмила Маринковић
Милорад Павић
Милисав Савић
Биљана Јовановић-Стипчевић**

**Књига
седма**

**Приредио
проф. др Гордон Мак Данијел**

**Данашња језичка верзија
Лазар Мирковић**

Данилови настављачи

**Данилов Ученик,
други настављачи Даниловог
зборника**

**Просвета
Српска књижевна задруга
Београд 1989.**

великодостојника: колико их је писаца писало? ко је одговоран за који део? када су, и где, дописани додаци и извршене измене? Одговори на ова питања вероватно ће заувек остати непотпуни, али пажљиво изучавање текстова и историјских околности датог времена даје неке могуће одговоре и неке претпоставке.

Данилови радови су већ разјашњени другде,¹¹ и сада нас не занимају, осим за нека узгредна опажања. Данилови књижевни напори, природно, претходе његовој смрти 1337. Такође је јасно да су житија Драгутина и Милутина подлегла уређивачким изменама, што мора бити доведено у везу са састављањем зборника.

Свршетак сваког од ових житија био је преписиван и дописиван да би била осветљена Данилова улога у догађајима из живота ова два краља. Докази ових измена одавно се већ не доводе у питање:¹² наиме, Данило о себи самоме пише у првом лицу, док се у последњим деловима оба житија на Данила позива у трећем лицу. Надаље, не само што Данило није написао завршетке какви се јављају данас, већ се јасно види да их није написала ни иста особа.¹³ Доказе налазимо у употреби извесних титула у црквеној хијерархији, као што су „преподобни“ за монаха или игумана, „свеосвећени“ за епископа, и „преосвећени“ за архиепископа. Данило је у Драгутиновом житију погрешно назван архиепископом или „преосвећеним“, док је тачно назван епископом (и Бањске и Хума) или „свеосвећеним“ у Милутиновом жи-

¹¹ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Београд 1988, 16—24.

¹² Први који је запазио промену био је И. Павловић, *Књижевни радови архиепископа Данила II*, Београд 1885, 12. Види такође: П. Протић, *Житија српских светаца као извор историјски*, Београд 1897, 112; Љ. Стојановић, „Житија краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила и других“, *Глас САН*, 106, 1923, 101—103.

¹³ Ово запажање је први извео, без овде приказаних доказа, G. McDaniel, „Данилов зборник као Данилов, *Festschrift*“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 14, 1985, 178.

тију.¹⁴ На основу тога закључујем да су та житија завршила два различита писца.

Један од писаца могао је бити такозвани Ученик Данилов, који је написао житије Данилово и, вероватно, житија Дечанског и Душана.¹⁵ Обично га називају Учеником Даниловим због почетних делова у житију Даниловом, који гласе: „но ја, грешни и недостојни слуга његов, од њега храњен и љубим и васпитан у сваком доброразумију...“ и „кроз мене, недостојнога ученика његова“. Ученику се такође приписују житија Дечанског и Душана.¹⁶ Даље, има наговештаја да је Ученик био монах у Хиландару током Даниловог игумановања, за време напада каталонских разбојника 1307—1309: опис тога напада указује на блиско, иако не увек тачно, познавање догађаја. Ако је Ученик заиста преписивао завршетак житија или Драгутиновог или Милутиновог, онда је изменио крај само овог другог, Милутиновог, из разлога наведеног раније. Наиме, он у свим својим осталим списима доследно наводи тачне титуле Данилове. Због тога је немогуће да је изменио завршетак житија Драгутиновог. Као што бива, не може се доказати ни да је он радио на житију Милутиновом, нити се ишта сигурно може устврдити у вези са хронолошком повезаношћу ових измена и Ученикових радова.

Ипак, са сигурношћу можемо тврдити да је измена завршног дела житија Драгутиновог извршена пре састављања зборника. Било је наговештавано да су житија Уроша и Драгутина, онаква каква се појављују у Даничићевом издању (1866), била у почетку један рад,¹⁷ и то много пре него што су списи пронађени у постојећим рукописима потврдили

¹⁴ Данило, *op. cit.*, 71—73; 141—148.

¹⁵ Б. Сп. Радојичић заступао је гледиште да би Ученик могао бити хиландарски монах Григорије из Корише, „Старац Григорије“, *Богословље*, 2, 1927, 314—315.

¹⁶ Ово је први изнео В. Јагић, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, Zagreb 1867. Види, на пример, његова *Djela*, IV, Zagreb 1953, 351.

¹⁷ И. Павловић, *op. cit.*, 12; С. Станојевић, „Белешке о склопу Данилова Родослова“, *ЛМС*, 183, 1895, 131—132.

ту претпоставку.¹⁸ Завршетак житија Драгутиновог исти је у оба списка, и у првобитном и у каснијем облику, тако да је јасно да је био измењен пре него што је цело житије било подељено у два дела, што се вероватно десило током састављања зборника.

Ова врста двостепеног процеса уређивања очигледна је и у житију Милутиновом. Измена завршетка је већ уочена. Још једна, много опширнија измена била је извршена убацивањем у житије Милутиново приче о побуни Дечанског, његовом ослепљивању и прогонству у Цариград, што је, све у свему, било део процеса састављања.¹⁹ Крај приче, о повратку Дечанског у Србију, убачен је у само житије Дечанског.

Такође се самом процесу састављања могу приписати и кратки делови о архиепископима Сави II, Данилу I, Јакову, Јевстатију II, Сави III и Никодиму, и састављање кратких увода за житија краљева и житија архиепископа. Коначно, пошто је зборник био састављен у један кодекс, и два каснија настављача су унела своје додатке. Један је додао ставак о Јоаникију II, други ставке о Сави IV и Јефрему.

Сада могу да се укратко прикажу кораци у састављању и уређивању, који су до сада расветљени. Данило је написао житија Драгутина, Милутина, Јелене, Арсенија, Јевстатија I и, можда, Јоаникија I. Његов Ученик је написао житије Данила II и, вероватно, житија Дечанског и Душана. Пре него што је зборник састављен, један од настављача је изменио крај житија Драгутиновог, док је други (можда Ученик) променио крај житија Милутиновог. Прича о побуни Дечанског и о последицама побуне била је убачена у житија Милутина и Дечанског, али није могуће утврдити да ли је ово претходило или је

¹⁸ Љ. Стојановић, *op. cit.*, о рукопису сиг. 372(21), Народна библиотека, Београд; Б. Сп. Радојичић, „Житије Стефана Уроша II Милутина у Римничком србљаку“, *Историјски часопис*, 9—10, 1959, 97—100, о рукопису сиг. 267(544), Народна библиотека, Софија.

¹⁹ У вези са овим интерполацијама, види Г. Мак Данијел, „Прилози за историју Живота краљева и архиепископа српских од Данила II“, *Прилози за КЈИФ*, XLVI, 1980, Београд 1984, 42—52, посебно 47—52.

било део самог процеса састављања. При састављању настале су неколике измене и додати одређени делови: дописивани су кратки делови о архиепископима, састављени уводи, раздвојено житије Драгутиново у два нова житија, Урошево и Драгутиново, и убачена позивања једних житија на друга из овог зборника.

Постављајући сада питање датума морамо имати у виду да су питања о датуму и узроку писања неког дела средњовековне књижевности веома уско повезана. Одређени историјски догађаји, као што су канонизација, пренос моштију и посвећење верских грађевина, захтевали су састављање житија светаца, проповеди, литургијског песништва и других радова. Писац је, при том, могао изричито да напише датум и разлог писања, али то углавном није био случај. Истраживач стога мора да трага за мање одређеним потврдама. Тако, када се зна датум састављања, мора се потражити историјска чињеница која ће указати на разлог због којег је неко дело написано. Обрнуто, када се зна разлог писања, треба се вратити историјским записима о догађају или следу догађаја који су могли да подстакну писање одређеног дела. Ова су питања у случају Даниловог зборника чак сложенија но обично. Она се тичу не само сваког појединачног житија него и зборника као целине. Надаље, потребе цркве и државе (оличене династијом Немањића) могу се, током времена, узајамно допуњавати или супротстављати једне другима, до различитог степена. У зборнику се не може наићи ни на какав јасан и несумњив наговештај када је био написан било који од ових радова, нити зашто или где. Због тога се цео спис мора пажљиво истраживати да би се уочили и најмањи наговештаји, а морају се, уз то, помно ишчитати и историјски записи.

Више је од пола века прошло од када је Н. Радојичић у своме уводу за првобитно издање Мирковићевог превода Данила написао: „ја осећам да пишем у сумраку док расправљам“²⁰ о питању прво-

²⁰ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*. Превод Л. Мирковић, увод Н. Радојичић, Београд 1935, XIX.

битне замисли Даниловог зборника. У неким стварима наше знање о датумима, ауторству и о разлозима писања и састављања зборника није се довољно увећало да бисмо се осећали имало сигурнијима од покојног проф. Радојчића. На пример, самом Даниловом делу се не може тачније утврдити датум настанка него између 1317. и 1337, што је Данилов зрели период живота. Писање Даниловог Ученика смештено је у период непосредно после Данилове смрти 1337; јасно је да је Ученик житије Данилово засигурно писао после смрти овога, док је датирање житија Дечанског и кратког почетка Душановог житија условљено претпоставком да их је писао Ученик. Датирање процеса састављања у 1340. годину наслућује се на основу две чињенице: било је урађено после завршетка житија Даниловог а пре Душановог проглашења за цара.

Ово што следи јесте покушај да се створи целовитија слика процеса писања и састављања зборника. Докази за датирање Данилових састава представљени су у издању ових радова,²¹ док расправе о Ученику и састављању зборника одсликавају наша новија размишљања о овим питањима, и треба их, дакле, схватити као предлоге и упутства за даља истраживања.

Данилово књижевно деловање завршило се пре 19. децембра 1337 — то је датум његове смрти. Изнети су и докази за много одређеније датирање житија Јелениног, Драгутиновог и Милутиновог. Данило је *Живот краљице Јелене* написао највероватније под утицајем настанка култа, убрзо по њеној смрти 8. фебруара 1314. Он описује пренос тела и смештање у ковчег у цркви, догађај који се збио 1317, три године после њене смрти, под надзором њеног духовног оца, епископа Павла из Раса.

Тешко је предложити датовање за *Живот краља Драгутина*. Главни извор је сврха због које је *Живот* написан: да ли је био написан да подржи Драгутинов култ или његов политички став у погледу наследства, или и једно и друго. Историчари су углавном

²¹ Данило, *op. cit.*, 17—23.

наглашавали политичку обојеност *Живота*. Они су сматрали да је Драгутин намеравао да опозове право наследства са својих потомака у корист Милутинових, наредбом да „ако се јави каква благодет Божја на њему, да не износе тела његова од прашњаве земље“. Потреба за таквим потврђивањем Милутиновог рода била је најизразитија између 1320. и 1324, то јест пред саму Милутинову смрт, 1321, до краја грађанског рата из кога је Дечански изишао као победник. Ипак, наглашавање легитимитета Милутина и његове лозе није било ништа мање актуелно ни на почетку Душанове владавине, нарочито због утврђеног Душановог дивљења према Милутину, тако да ране 1330. могу такође бити могуће. Међутим, пошто је вероватно да је пре настављач него Данило написао Драгутинов исказ, може се само закључити да поузданих доказа нема.

Без обзира на политичке импликације *Живота краља Драгутина*, чињеница остаје да је написан да би задовољио потребе цркве, можда за манастирско братство Бурђевих Ступова, у чијој цркви је Драгутин сахрањен и чији је био други ктитор.

Опште је прихваћено мишљење да је Данило *Живот краља Милутина* написао 1324. да пружи подршку Милутиновом култу. Ово датовање се заснива на чињеници да чуда приписана Милутину почињу „до половине треће године после његовог престављења“, дакле негде у пролеће 1324. Било је и таквих претпоставки да Данило није више могао да заврши *Живот краља Милутина* јер је био изабран за архиепископа, после смрти архиепископа Никодима, 21. маја 1324.

Композиције *Живота св. Арсенија и Службе св. Арсенију* требало би повезати са градњом и украшавањем цркве Богородице Одигитрије у Пећи и њене капеле посвећене Арсенију, чији је Данило био ктитор.²² Градња ове цркве датована је искључиво у време Даниловог епископата (1324—1337). Пошто

²² Види В. Ј. Бурџ, „Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле III“, ЗРВИ. 11, 1968, 99—119, нарочито 99—103.

је живописање завршено у исто време, могуће је претпоставити да се завршетак цркве и уклапање неопходних елемената за слављење Арсенијевог култа могло десити две до три године пре Данилове смрти, никако касније. Међутим, у овом тренутку немогуће је бити одређенији.

Данило је написао и *Живот св. Јевстатија и Службу св. Јевстатију*, док је био архиепископ, мада не из сасвим јасних побуда, што није био случај са *Животом св. Арсенија*. Могуће је да је Данило написао *житије* и *службу* у вези са својим радом на обнови Жиче, касних 1320-их и раних 1330-их година. Јевстатије је умро у Жичи, а чуда укључена у *житије* дешавају се на његовом гробу. Друга могућност је да се потреба за *житијем* и *службом* указала у Пећи, где су Јевстатијеве мошти мировале после преноса који је обавио архиепископ Јаков (1286—1292). Најзад, можда је, просто, Данило сматрао да је Јевстатије достојнији издвајања од архиепископа који су се налазили између Арсенија и Јевстатија I (Сава II, Данило I), пошто се Јевстатије поклонили светим местима у Јерусалиму и био игуман Хиландара. У *Житију* Данило ствара дело мањег обима од других *житија*, а задржава структуру хагиографије. Али, и у сведени обим Јевстатијевог живота Данило укључује извештај број других жанрова, као што су молитве, медитације и проповеди (поуке) братству манастира Арханђела у Зети.

Ученик је *житије* Данилово написао након Данилове смрти 19. децембра 1337. Има наговештаја да многи у српској цркви нису одооравали одлуку о именовању Јоаникија за Даниловог наследника. Такав поступак је разумљив када се зна да је Јоаникије био логотет на Душановом двору, и да, колико је познато, никада није био ни игуман ни епископ. Штавише, његово именовање је можда дошло као резултат нежељеног утицаја двора. Једна од последица његовог именовања могла је бити подстицај онима верним Данилу, нарочито неке попут Ученика — који је Данилу био веома близак преко 30 година — да напишу биографију онога коме су се

с поштовањем дивили. Ово осећање би, природно, било најснажније одмах након избора Јоаникијевог, и зато је било мишљења да је Ученик *житије* Данилово написао до око 1340.

Житије Стефана Дечанског је било написано највероватније у вези са успостављањем култа његове личности, или са самим његовим проглашењем за свеца. А. Соловјев је запазио да је Душан Дечанског назвао свецем у својој повељи издатој 1343. манастиру Светога Петра и Павла на Лиму.²³ На основу каснијег *житија* Стефана Дечанског, које је написао Григорије Цамблак, и у коме чуда приписивана моштима Стефана Дечанског почињу да се остварују седам година након његове смрти (крајем 1331), Соловјев закључује да Дечански није био проглашен за свеца пре 1339.²⁴ Канонизација Дечанског је такође могла бити у вези с неповољним реакцијама поводом Јоаникијевог именовања.²⁵ Дакле, канонизација и свечево *житије* могу се датовати између 1339. и 1343. Ово је, као што смо видели, време када је Ученик написао *житије* Данилово. Данас се не може са сигурношћу утврдити које је *житије* било написано раније. Одговор на ово питање зависиће од решења загонетног питања зашто прича о побуни, изгнанству и повратку Дечанског *није* укључена у првобитна *житија* Милутина и Дечанског већ је била додата у време састављања зборника.

Житије Душаново доноси нам још једно тешко питање. Јасно је да је оно написано пре Душанове смрти, јер би, да није, укључило све догађаје из читавог његовог живота. Уместо тога, само су његово крунисање и сукоби с Андроником III Палеологом и Карлом Робертом описани, што значи — догађаји до 1335. Штавише, о Душану се никада не говори као о цару, што би се засигурно десило

²³ А. Соловјев, „Када је Дечански проглашен за свеца (краља Душана повеља лимском манастиру)“, *Богословље*, 4, 1929, 284—298.

²⁴ Гласник СЈД, XI, 1859, 80.

²⁵ Б. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962. Види и Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 99—109.

да је дело писано након 1345. Стога можемо бити сигурни да је дело писано између 1336. и 1345. Иако прецизније одређивање датума није могуће, може се закључити да житије представља почетак бележења Душанове владавине, које је вођено у Пећи и које је напуштено кад је изабран Јоаникије. Међутим, зна се да је Душан веома ценио Јоаникија и било би нормално сматрати да је овај узвраћао на исти начин, односно да би зато Јоаникије баш подстакао вођење бележака. Ипак морамо признати да је ова, као и многе друге претпоставке у вези с одређивањем датума, једнако спекулативна и да захтева даље истраживање.

Сличан одговор мора се дати и на питање када је зборник састављен. Углавном је било прихваћено да се то догодило око 1340, барем када се говори о зборнику у његовом садашњем облику. Кључно питање ове расправе је сврха самог састављања зборника. Кад су у питању појединачна житија, можемо се сложити са Д. Богдановићем да „нови свети чланови династије, а поготову низ светих архиепископа српске аутокефалне цркве, изискивали су своје литургијске текстове, житија и службе“.²⁶ Мање је уверљива тврдња да је „Данилова намера била да састави неку врсту српског пролога“²⁷ и засигурно нема доказа који би указивали на то да је Ученик „своја житија додао већ формираном зборнику“,²⁸ иако ово може бити тачно. Без обзира на уверење да су појединачна житија била писана због литургијских разлога, можемо, вођени изучавањем списка, доћи до закључка да су састављање зборника иницирали други разлози, првенствено Душанова потреба или жеља за стварањем неке врсте историје династије и цркве, која би подржавала његове политичке циљеве, али и реакција црквених великодостојника на именовање Јоаникија за архиепископа.

²⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 175.

²⁷ *Ibid.*, 177.

²⁸ *Ibid.*, 180.

Душан се мора сматрати покретачем састављања зборника, али је отворено питање да ли је оно било исход личног захтева или расположења тога доба. Јасно је да је зборник покушај да се, на једној страни, забележи историја српске цркве и државе а, на другој, да се Душан прикаже у склопу династије Немањића и њеног богомданог права да влада српским земљама. Ово се може видети већ у уводу у зборник, где су побројани сви Немањићи, укључујући Немању, Саву и Стефана Првовенчаног, иако се њихова житија не појављују у зборнику, где се наглашава Душанова улога и где се он везује не толико за оца, Дечанскога, колико за деду, Милутина.²⁹ Утицај Душанов треба тражити и у убацивању приче о побуни Дечанског, што се може сматрати за покушај оправдавања онога што је Дечански претрпео не само од Милутина већ и од Душана.

Друга средишња тачка зборника — некада у складу а некад у нескладу с наглашавањем величине династије Немањића — јесте личност и деловање Данилово.³⁰ У првобитном облику (без делова о патријарсима), зборник се завршавао Данилом, а то се односи и на део о краљевима, где није описан ниједан догађај после Данилове смрти. Данило је, наравно, главни писац, и једини писац чије име је познато. Ученик следи Данилов пример: важније измене у житијима Драгутина, Милутина и Дечанског наглашавају Данилову улогу. Овај стални покушај да се Данило постави у први план мора се видети као труд Ученика и осталих настављача и састављача да изразе поштовање које је Данилу указивано, вероватно као израз отпора избору Јоаникија за Даниловог наследника.

Без обзира на то да ли је састављање зборника више резултат политичких захтева Душанових или духовних потреба цркве, енциклопедијска природа зборника одражава дух пете деценије XIV века. Ова је деценија била време великог ширења и великих освајања, време консолидовања и реорганизације, и

²⁹ Данило, *op. cit.*, 43.

³⁰ Види напомену 3.